

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar
Year: 6 - Number: Special Issue (Özel Sayı) 2, p. 33-40, May 2022

Олбарыс Хан Тарихының Кейбір Мәселелері* *İlbars Han Tarihinin Bazı Meseleleri*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1019947>

Arařtırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
06.11.2021

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
03.04.2022

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.05.2022

Asya Studies

Doç. Dr. Murat Meyirbekoviç
Tařtanbekov
Kazakistan Devlet Tarihi ve Kültür
Rezervi Müzesi Müdürlüğü,
speedyg@europe.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-7543-4706>

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranıř Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalıřma için herhangi bir çıkar çatıřması bildirilmemiřtir. Bu çalıřma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Abstract

In general, historians divide the Kazakh Khanate into two periods. The first is called the central phase, and the second is called the fragmented phase. The Kazakh-Jungar armed conflicts of the early 18th century generally ended with the rule of the Oirats (Western Mongols) and began to reflect the economic, political and other weaknesses of Kazakh society. Tole Biy was the direct ruler of the Great Juz during the reign of Tauke Khan (1680-1718), who united the three juz heads and established a khanate for all Kazakh lands. After the death of Tauke Han and then Bolat Han, every Juzde khanate emerged. İlbars Sultan Khan (1720-1740) was among the Representatives of the Great Juz in Tashkent. For this reason, İlbars Han historically XV. It is called the inn of the Great Juz of the 19th century and is known as İlbars, Avbasar, Jolbars, Yulbars, Yolbars, İlbars Han. We know from the history that the name of the tiger was widely used in the dynasty of Kazakh khans, and the name of the sultan of İlbars, the son of the Lost Khan and the brother of Ali Khan's father, Abilay Khan, who was a prisoner in the Chingars.

In this article, we want to introduce the name of the historical person who was buried in the tomb of Hoca Ahmed Yesevi and to discuss some issues about the history of his life. İlbars Khan is one of the khans that has a special place in the four-century history of the Kazakh Khanate. This year coincides with the 330th anniversary of İlbars Khan's birth and the 300th anniversary of his accession to the throne. Therefore, we found it necessary and appropriate to write such an article.

Keywords: Hoca Ahmet Yesevi, İlbars Khan, Kazakh Khanate, History of Kazakhstan

Öz

Genel olarak tarihçiler Kazak Hanlıđını iki döneme ayırırlar. Birincisi merkezi faz, ikincisi ise parçalanmıř faz olarak adlandırılır. 18. yüzyılın bařlarındaki Kazak-Jungar silahlı çatıřmaları, genellikle Oyratların (Batı Mođollar) egemenliđi ile sona ermiř ve Kazak toplumunun ekonomik, siyasi ve diđer zayıf yönlerini yansıtmaya bařlamıřtır. Töle Biy, üç cüzün bařını birleřtiren ve tüm Kazak toprakları için bir hanlık kuran Tauke Han (1680-1718) döneminde Büyük Cüz'ün dođrudan hükümdarıydı. Tauke Han'ın ve ardından Bolat Han'ın vefatından sonra her Cüzde hanlıklar ortaya çıkmıřtır. Tařkent'teki Büyük Cüz'ün Temsilcileri arasında İlbars Sultan Han'da (1720-1740) zikredilir. Bu nedenle İlbars Han tarihsel olarak XV. yüzyılın Büyük Cüz'ünün hanı olarak adlandırılır ve İlbars, Avbasar, Jolbars, Yulbars, Yolbars, İlbars Han olarak bilinir. Kaplan adının Kazak hanlarının hanedanlıđında yaygın olarak kullanıldıđını, Kayıp Han'ın ođlu ve Ali Han'ın babası Abilay Han'ın Çungarlar'da esir olan kardeři İlbars padiřahın adının da kaplan adı da bilinmektedir.

Bu yazımızda Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesine defnedilen tarihi řahsiyetin isminin tanıtılması ve hayatının tarihi ile ilgili bazı hususları ele almak istiyoruz. İlbars Han, Kazak Hanlıđı'nın dört asırlık tarihinde özel bir yeri olan hanlardan biridir. Bu yıl, İlbars Han'ın dođumunun 330. yıldönümü ve tahta çıkıřının 300. yıldönümü ile aynı zamana denk gelmektedir. Bu nedenle böyle bir makale kaleme almayı gerekli ve uygun olduđu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi, İlbars Han, Kazak Hanlıđı, Kazakistan Tarihi

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Meyirbekoviç Tařtanbekov, M. (2022). Олбарыс Хан Тарихының Кейбір Мәселелері. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar*, 6(Special Issue / Özel Sayı 2), 33-40.

Түркістан қаласының өткен тарихы қазақ халқы мен қазақ хандығы тарихында алып отырған орны өткен мен бүгінді байланыстырып отырған маңызымен де ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті - Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы: «Қасиетті Түркістан жеріне келген сайын ерекше тебіренемін. Мұнда ісі қазақтың елдігі мен ертеңін ойлап, тебінгісінен тер төгіп жүріп өмір кешкен хан да, би де, батыр мен бағлан да мәңгіге тыныстап жатыр. Олардың өшпес рухы, халық үшін атқарған қайрат-жігерге толы қызметінің қасиеті әрбірімізді желеп-жебегей» [1], - деген болатын.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жерленген тарихи тұлғаның есімін дәріптеу және өмір тарихына қатысты кейбір мәселелерді осы мақала аясында қарастыруды жөн көрдік. Қазақ хандығының төрт ғасырлық тарихында өзіндік орынға ие хандардың бірі Жолбарыс хан. Биылғы жыл Жолбарыс хан Абуллаұлының өмірге келгенінің 330 жылдығы, сонымен қатар хан тағына келуінің 300 жылдығы кезеңдерімен сәйкес келіп отыр.

Жалпы, тарихшылар қазақ хандығын екі кезеңге бөліп қарайды. Оның біріншісі бір орталықтан басқарылған кезең деп аталса, ал екінші кезең бытыраңқы кезеңі. XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ-жоңғар қарулы қақтығыстары көп жағдайда ойраттардың үстемдігімен аяқталып, қазақ қоғамының экономикалық, саяси және басқа әлсіз жақтарын көрсете бастады. Үш жүздің басын қосып, бүкіл қазақ еліне хандық құрған Тәуке ханның заманында (1680—1718) Ұлы жүздің тікелей билеушісі Төле би болды. Тәуке хан, одан соң Болат хан қайтыс болғаннан кейін, әр жүзде хандықтар пайда болады. Ташкентте Ұлы жүздің өкілдері Жолбарыс сұлтанды хан (1720—1740 жылдары) [2; 18] сайлайды.

Сондықтан да Жолбарыс хан тарихи деректерде XVIII ғасырдағы Ұлы жүздің ханы деп аталады және Жолбарс, Аувбасар, Джолбарс, Юлбарыс, Юлбарс, Dsholbars, Жолбарыс хан деген есімдермен белгілі [3; 88]. Жолбарыс есімі қазақ хандары әулиетінде кең қолданылғанын, Абылай ханның өзімен бірге жоңғарда тұтқында болған інісі Жолбарыс сұлтан, Қайып ханның баласы әрі Әли ханның әкесінің есімі де Жолбарыс сұлтан болғанын тарихтан жақсы білеміз.

Жолбарыс ханның өмір тарихындағы күрделі мәселелердің бірі оның шығу тегіне байланысты жазылған деректердегі әртүрлі мәліметтердің болуы назар аудартады. Жолбарыс ханның әкесі Абдолла жөнінде, “XVIII ғасырдағы Ұлы жүздің ханы. Туған жылы туралы нақты дерек жоқ, шамамен XVII ғасырдың 70 жылдарынан кейін емес, ал қайтыс болған уақыты шамамен 1718/19 жыл [4; 77, 111]” деген мәлімет бар. Сондай-ақ, 2015 жылы қазақ хандарына арналып шыққан еңбекте, “Абдолла ханның шығу тегі беймәлім. Оның Шыңғысхан әулетіне жататыны күмән туғызбайды. Тарихи деректерде оның ұрпақтарынан тек Жолбарыс атты болашақ хан белгілі болып тұр. Абдолла 1712-1718/19 жылдары билік етті” [3; 61] деген мәлімет келтіреді. Абдолла ханның билігі Ұлы жүз дулат тайпалары - жаныс, сиқым, шымыр және шанышқылы, албан, сары үйсін, суан тайпаларына жүрді. Абдолла ханның иелігінде Түркістан мен Ташкент аралығында Шыршық, Шу, Талас, Арыс жазықтықтары мен Ташкентке қарасты Ферғана бөлігі болды. Орталығы Ташкент қаласы. Абдолла ханның билігі тұсында оның бауыры Қарабақ сұлтан саяси маңызды рөл атқарған [4; 111-112]. Жолбарыс ханның ұлы жүзге хан болуы мен жүргізген билігі де тікелей өз әкесінен мұрагерлікпен берілгенін көруге болады. Дегенмен Абдолла ханның шығу тегі туралы мәліметтің жеткіліксіздігі, Жолбарыс хан жөнінде де “шежіресі белгісіз” деген пікір қалыптастырды.

Жолбарыс ханның шығу тегі мен өмірі туралы ресми қалыптасқан пікірлерден бөлек мәліметтерді бірқатар еңбектерден кездестіреміз. А.Г.Оловинцев пен Г.Ж.Табулдин құрастырған шежіреде Жолбарысты Қасым хан ұрпағы ретінде келтірген, онда Қасым хан – Жәлім сұлтан – Тұрсын хан – Абдолла – Жолбарыс хан дей келе, 1720–1739 жылдар аралығында Ұлы жүзге хан болды делінген [5; 73]. Тұрсын ханды Есім хан өлтірген соң, оның ұлы Абдолланы Есімнің ұлы Жәнібек хан тәрбиелейді деп келтіреді. Сондай-ақ, бұл ақпаратта Ақселеу Сейдімбектің мәліметіне сүйенгендігін жазған. Бұл шежіреде Жолбарыстың ұлдарын Әбілғазы хан мен Қошай Жолбарыс деп келтірген [6; 133-134]. Шежіре кестесіне қарағанда Қошай Жолбарысов 1770 жылы туылған, 1836 жылы болыс болған деген мәліметке қарағанда ол Жолбарысханның баласы емес. Жолбарыс ханның бір баласының аты жазылу керек орынды бос қалдырып, сұрақ белгісін қойып кеткен. Бұл авторлардың Жолбарыстың баласы Рүстемнің атын білмегендігі және Қошай Жолбарысов осы Рүстемнің баласы деп жорамалдауға негіз береді. Бұл туралы М.Миразов жазбаларында «Абдолла Ташкентке хан болған Тұрсын-Мұхаммедтің баласы. Ақназар ханның немере інісі Тұрсын Ташкентке хан болып тұрған кезінде ант аттап, ағасы Еңсегей бойлы ер Есім

ханның қолынан қаза тапқан. Есім хан інісі Тұрсынды өлтіргенімен, оның баласы Абдолланы далаға тастамайды. Есім хан жас Абдолланы өз баласы Жәңгірдің (Жиһангер) тәрбиесіне береді. Осы Абдолладан Әбілқайыр және Жолбарыс туылады. Тарихта «қарт Әбілқайыр» атанған атақты сұлтан – осы Абдолланың ұлы» деп баяндайды [7; 18].

Белгілі ғалым Т.Омарбековтың “Жолбарыс хан” атты мақаласында “Ұлы жүзге Абдолла ханның жас кезінде асырап алған баласы Жолбарыс хан болып сайланды. Кіші жүз ханы Әбілқайыр да осы Абдолланың ұлы еді. Орыс тарихшысы А.И.Левшин Әбілқайырды Аджаның баласы деп көрсетіп, өрескел қате жіберген. Оның Аджа деп отырғаны осы Абдолла хан. Абдолла қазақ хандарының кіші бұтағын бастайтын Үсекке шөбелек, яғни оның төртінші ұрпағы. Ал Үсек болса атақты қазақ хандарының бабасы Жәдік сұлтанның інісі. Осы шежіреден көріп отырғанымыз, шын мәнінде Ұлы жүзге хан болған Жолбарыс Кіші жүз ханы Әбілқайырдың ағасы. Алайда олар бірге тұмаған бауырлар” [8] деп жазады. Байқап отырғанымыздай жоғарыда аталған авторлар Жолбарыс ханның шығу тегі жайлы әртүрлі мәлімет береді. Шежіресі жөнінде бір-бірінен алшақ пікірлермен қоса, Әбілқайырды бірі ағасы, бірі інісі деп атаумен қатар екі түрлі адам жөнінде айтып жатқанының да аңғарамыз.

М.Миразовтың жеке мәліметі бойынша Әбілқайыр жөнінде «Ұлы жүздің ханы. Әбілқайыр хан Жолбарыс ханның туған ағасы. ХҮІІ ғасырдың соңында Тәуке үш жүздің ханы болған кезінде, Абдолла Ұлы жүзге хан болады. Абдолла қайтыс болған соң оның орнына баласы Әбілқайыр хан болады. Әбілқайыр ханды даланың ауызша шежіресі де, тарихшылар да «қарт Әбілқайыр» дейді. Әбілқайыр хан 1731 ж. шайқаста қаза тапқан» деп атайды [9]. Олай болса, Жолбарыстың бауыры деп отырған Әбілқайыр кіші жүздің ханы болмай шығады. М.Миразов ағамыз айтып отырған «Әбілқайыр ханды» қазақ хандарының шежіресінен таба алмадық.

1830 жылы қазақ жүздерінің феодалдық бытыраңқылық жолына бет бұрғандығын ресми түрде бекітіп берген Састөбедегі тарихи кеңесте, Әйтеке би бастаған топ ұлы хандық таққа Кіші жүздің билеушісі Әбілқайыр ханды ұсынғаны белгілі. Бір жетіге созылған тартыс нәтижесіз аяқталып, үш жүздің "енші жерін" анықтап қана берді. Басқаша айтқанда, Састөбе құрылтайы қазақ елінің саяси өмірінде жаңа тарихи кезеңнің, яғни саяси бытыраңқылықтың біржола үстемдік алғандығын көрсеткен оқиға болды. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасы туралы жазған wikipedia парақшасында «Ұлы жүздің ханы Жолбарыс Әбілқайырға бауыр, оның айтқанынан шықпайтын» [10] деп атап өтуі де қай деректен алынғаны белгісіз.

Әбілқайыр Мұхаммедказы Баһадүр хан қазақ хандарының жаңа династиясын құрып, оның ұрпақтарының ішінде Қазақстан аумағында хан тағына отырған 3 ұл, 9 немере, 5 шөбересі болған. Әбілқайыр хан Қажы сұлтанның үш ұлының екінші баласы, Ырыс сұлтанның немересі, Айшуақ сұлтанның шөбересі, түбі Шыңғыс ханнан тарайды. Қазақ хандарын Жошының ұлы Тоқай Темірден тарататын ортағасырлық деректер бойынша қазақ мемлекетінің негізін қалаған Жәнібектің арғы бабалары – Шыңғыс хан, одан Жошы хан, одан Тоқай-Темір, одан Өз-Темір, одан Қожа, одан Бәдіғұл (Бадик), оның ұлы атақты Орыс хан, одан Қойыршақ, одан Барақ хан, одан Жәнібек хан, одан Өсек (Үсек) сұлтан, одан Бөлекей Қоян, одан Айшуақ сұлтан, одан Ырыс сұлтан, одан Қажы сұлтан, одан Әбілқайыр хан [11; 14 б.; 12; 320 б.; 13; 121-123 б.]. Жошы ханның үлкен ұлы Орда Еженнен тарататын деректер бойынша Жәнібектің арғы бабалары Орда Ежен, оның ұлы Сасыбұқа, оның ұлы Ерзен, оның ұлы Шымтай, оның ұлы Орыс хан болып келеді [14; 142-144]. Орыс ханнан төмен алдыңғы шежірелер бір бірімен сай келеді. Яғни, Әбілқайыр Жәнібек хан әулетінің кіші буыны, Өсек (Үсек) ұрпағы. Қажы сұлтанның бәйбішесінен үш ұл: Тоқтамыс (1708 ж. қайтыс болған), Әбілқайыр (1748 ж. қайтыс болған), Бұлқайыр (1749 ж. кешірек қайтыс болған) болған. Әбілқайыр шамамен 1693 жылы дүниеге келіп, 1748 жылдың 31 шілдесінде дүниеден өткен. 1710 жылы хан сайланып, осы лауазымын қайтыс болғанша сақтап қалды [13; 121-123]. Осындай деректерді негізге алатын болсақ кіші жүз ханы Әбілқайырды Қазының емес Абдолла ханның баласы еді деген пікір қисынға келмейді.

Талас Омарбековтың жазуынша “Жолбарыс 1690 жыл туды. Ол Әбілқайырдан бір жас қана үлкен еді. Бұлай болатын себебі, о баста Жолбарысты бұған дейін кіндігінен бала көрмеген Абдолла хан асырап алды. Десек те, Жолбарысты қарадан шықты демесен, шығу тегі жақсы еді. Ол Арғын Қуандығындағы Темеш руының белгілі биі Нұрқожаның немересі болатын” [8]. Автордың аталған пікірлерін дәлелдей түсетін Қазыбек бек Тауасарұлының жазбасынан басқа мәліметіміз болмағандықтан бұл мәселені бір көзқарас ретінде қалдырып отырмыз. Қызығушылық танытып жатқандар болса, 2015 жылы жарық көрген мақаланың толық нұсқасымен таныса алады.

Жолбарыс хан шамамен 1690 жылы дүниеге келген. 1719 жылы әкесі Абдолла хан қайтыс болғаннан кейін, 1720 жыл мен 1740 жыл аралығында билік құрған. Ташкенттік Нұрмухаммет Әлімовтың қазақ хандары туралы 1735 ж. хабарында мынадай мәлімет бар: «а нынешний Жолбарс-хан, лет с пятнадцать ханом, отроду ему около сорока пяти лет, а с отцом его Абдуллою-ханом и с Русаном-ханом был дядя его родной Карабак первым салтаном. У Жолбарс-хана два сына» делінеді [15; 25]. Жолбарыс ханның әйелі Жәңгір ханның қызы болған [6; 326]. Екінші мәліметте, Жолбарыс хан ташкенттік сарттың қызына үйленген. Басқа әйелдері туралы мәлімет жоқ, Жолбарыс ханның екі ұлы болған. Бірі болашақ хан Әбілғазы (Абулғазы, Аблязи, Әбіліз хан), екінші ұлы Рустем хан, оның ұлы Есмандыр хан, Есмандыр ханның ұлы Мамут хан, Мамут ханның ұлы Ханбаба хан [4; 111-112]. Орыс деректері бойынша екінші ұлының аты Абылай болған [6; 181]. Бұл ұлы сұлтан дәрежесінде қалып Ұлы жүздің бір топ тайпаларын басқарды. Әбілғазы Ташкентте 1740-1741 жылдар аралығында билік еткен. [4; 114]. 1741 жылы Хиуа ханы Тахир кісі қолынан қаза тапқаннан соң, Нәдір шахтың ұлы таққа Жолбарыс ханның ұлын – Мұхамед Әбілғазыны отырғызды [3; 95]. Әбілғазы ханның саяси биліктен айырылуы мен кейінгі тарихы белгісіз.

Енді Жолбарыс ханның билік құрған аймақтары мен жүргізген саясаты мәселесіне келейік. Тәуке хан тұсында Ұлы жүзге Төле би түбегейлі билік етті. Ол қайтыс болғаннан кейін, XVIII ғасырдың қырқыншы жылдарында Ұлы жүздің шағын бөлігі мен руларын Ресей қарамағына қосқан Жолбарыс хан болды. Бірақ, ұлы жүздің қонысы тым қашық болғандықтан, XIX ғасырдың аяғына дейін орыс патшалығы үкіметінің құрығы онша жетпеді [2; 23]. Шамамен 1720 жылдан бастап Ұлы жүз тайпаларын Жолбарыс хан басқара бастады, оның тұрақты ордасы Ташкент қаласында, ал жайылымдық жері аймақтың оңтүстігінде, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларында, сондай-ақ Ташкент пен Түркістан аралығындағы жерлер болды. 1730-39 ж. оған Ташкентпен қатар Сайрам, Шымкент, Чадак, Ходжикент, Нушба, Намдак, Паркент, Заткент, Қарамұрт, т.б. Келес, Шыршық, Ахангаран өзендері бойындағы қалалар мен елді мекендер тәуелді болды.

Ол билік құрғанда Ұлы жүз биі Әлібекұлы Төлеге арқа сүйеді. Жоңғарлармен болған азаттық соғыста әскербасылардың бірі болды. Жоңғарлардың төтеннен жасаған шабуылы қазақ халқын қанды қырғынға ұшыратты. Осындай жағдайда қазақ хандары мен сұлтандарының үлкен таққа деген таласы, аға хан болып Болаттың үшінші ұлы Әбілмәмбет сайлануы хан тағынан үміткерлер Әбілхайыр бұған наразы болып, майдан шебінен әскерін алып кетті. Хандықтың заңды мұрагері болуға лайық Сәмеке де Шу бойымен Бетпақдалаға қарай өз әскерімен шегінді. Бұл реніштердің салдарынан жоңғарларға қарсы майдан шебі әлсірей бастады. Ұлы жүз ханы Жолбарыс өзі билеген қазақ рулары мен Ташкент тұрғындары атынан Жоңғар хандығын мойындауға мәжбүр болды.

1723 жылы ұлы жүздің ханы Жолбарыс өзі билеген қазақ ру-тайпалары мен Ташкент тұрғындары атынан жоңғар ханы Цеван Рабданға (1697-1727) саяси тәуелділігін мойындап, жоңғар әскербасына алым-салық төлеп тұрған [3; 89]. 1726 жылдың күзінде Жолбарыс ханның Ордабасыда өткен жиынға қатысқаны туралы айтылады. Тарихи деректер бойынша, бұл кезде қазақ даласына аты әйгілі Шақшақ Жәнібек, Қанжығалы Бөгенбай, Бәсентіін Малайсары, Тайлақ батыр, Өтеген батыр жер-жерде қол жиып, жасақ құрып, ұрымтал кезде қалмақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап жүрген. 1726 жылы қазақ елінің сұлтандары, әйгілі батырлары, билері жиналып, қалмақтарға тойтарыс беру жөнінде бүкіл Қазақ жасағы құрылады. Бұл жасақтың бас қолбасшысы болып Әбілқайыр сұлтан сайланады. Қазақ батырлары Бұланты өзенінің бойында және Балқаш көлінің күнгеі жағында (көлден 120 шақырымдай Аңырақай деген жерде) қалмақтың қалың қолын жеңіп шығады.

Бірақ бастары бірігіп ұлы жеңіске жеткенімен, енді бұдан былайғы билікке, жоңғарға қарсы күресті ұйымдастыру тізгініне келгенде хан, сұлтандар — Әбілқайыр, Сәмеке, Әбілмәмбет, Жолбарыс, Көкжал, Барақ өзара таласып, бір-бірімен мәмлеге келе алмай айрылысады. Бұдан кейін қазақ елі жеке-жеке хандардың, сұлтандардың иелігіндегі әлденеше ұлыстарға бөлініп, Қазақ Ордасындағы хан тағы иесіз қалды.

20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басында кезекті бір ойраттар мен Цин соғысына (1728-1734) байланысты жоңғар әскерлерін Оңтүстік Қазақстаннан Жоңғария мен Цин империясы шекарасына қуып шығуы нәтижесінде, біраз уақыт елдің оңтүстігінде көшпелі және отырықшы халықтардың тәуелсіздігі орнады. Алайда, 1734 жылы жоңғарлар Ұлы далаға Ақтабан

шұбырындыдан кем түспейтін жойқын шабуыл жасады. Жоңғар хандығының 1734-1735 жылдары қазақ даласына бағытталған басқыншылық, тонаушылық соғыс саясатын жүргізуі мен қазақ халқының кейбір аудандарын уақытша басып алуына байланысты, жоңғар ханы Ғалдан Церенге (1727-1745) біршама тәуелді болып шықты. Жолбарыс хан Ресей өкілдеріне өтініш айтып империяға арқа сүйемек болды [5; 75].

1733 жылы Жолбарыс ханның (атынан) елшілері Аралбай мен Оразкелді Кіші жүздегі Ералы сұлтанмен бірге Ресейге (Петербургке) барып, патшайым Анна Йоановнаға Ұлы жүздің Төле би, Қодар, Сатай, Ханкелді, Бөлек сынды батырларының атынан жазылған хатын тапсырады [5; 73]. 1734 жылдың 20 сәуірінде Ресей патшайымы Жолбарыс ханға грамота жолдады. Бірақ Ұлы жүз бен Ресей арасындағы бұл байланыс жер шалғайлығына байланысты жүзеге аспай қалды [3; 89]. 1738 жылы Орск қаласынан Ташкентке жіберілген бірінші орыс сауда керуенін Карл Миллер басқарды. Ол Кіші мен Орта жүздердің шекаралық аймағына жіберіліп, қазақ даласындағы саяси жағдайды, қазақ халқының тіршілігі мен салт-дәстүрін зерттеді. Ресейден Бетпақдала арқылы Орта Азияға барған алғашқы еуропалық саяхатшы. 1738 ж. 25 қазанда Түркістан қаласына жетіп, Әбілмәмбет сұлтанмен, Сеит сұлтанмен, Нияз батырмен, Нақыпқожамен, Ғалдан Цереннің өкілі Кашка басқа да белді адамдармен жолыққан. Ташкентте Жолбарыс ханмен, Төле бимен кездескен. Жүздескен қазақтың тарихи тұлғалары туралы күнделігінде құнды ақпарат береді [6; 300]. Сол жылы Жолбарыс хан Ташкентте болған Ресей өкілі К.Миллер арқылы Ресей бодандығын қабылдау ниетін білдіріп, Ресей патшайымына хат жолдайды. 1738 ж. 19 қыркүйекте Анна Иоанновна Жолбарыстың атына арнайы грамота жолдап, оның тілегін қабылдағанын мәлімдеген. Бірақ, сол кездегі Орталық Азиядағы халықаралық жағдайдың күрделілігі, патшалық шекара қызметкерлері Орынбор қаласында хатты ұстап қалуына байланысты көрсетілген орынға жетпеген [4; 112.] Осылайша жоңғар билеушілерінің қарсылығы және Ресей мен Ұлы жүз хандығы арасындағы саяси қарым-қатынастардың қалыптаспауы себепті Жолбарыстың саясаты жүзеге аспады.

Жолбарыс Абдоллаұлы 1739 жылы Орта жүз сұлтаны Абылаймен тізе қоса отырып, Оңтүстік Қазақстанда жоңғар басқыншыларына қарсы күрес ұйымдастырды. Соның нәтижесінде Ташкент, Сайрам қалалары жоңғар әскерлерінен азат етілді [16; 157]. Жолбарыс хан 1740 жылы сәуірдің 5 жұлдызында Ташкенттің мешітінде қарсыластар қолынан қаза тапты.

Жолбарыс ханның өлімі мен жерленген орны туралы мәселеге келер болсақ, Қазыбек бек Тауасарұлы оны Шахрух бидің қызметшісі, тәжік жігіті Файыз өлтіргенін айтады. Екеуі екі қаланың билеушісі болып табылатын Шахрухтың Әбдірахым, Әбдікәрім деген балалары Жолбарысқа көптен бері өшігіп жүргенін, Файыз солардың жұмсауымен қастық қылғанын жазады [17; 294-295]. Жалпы еңбектің барысында біз қарастырып отырған мәселе бойынша кіші жүздің ханы Әбілқайыр жөнінде «ағасын сағынған соң келіп», Жолбарыстың шығарып салмауын екеуінің арасында туындаған ренішке санайды. «Әбілқайыр ордадан кеткенімен, бұл елден кетпей Шахрух бидің үйінде екі күн жатқан» деу арқылы Әбілқайырды аға өліміне кінәлағандай ой айтады. Сондай-ақ, Төле би мен Қазыбек биден естігені бойынша және уағдасының үдесінен шығу үшін өзінің «Жетім Жолбарыс», «Қарадан шыққан Абылай» кітаптарын жазғанын жазады [17; 302]. Қазыбек бек Тауасарұлы өмір сүрген тарихи тұлға болғанымен, ол жазып қалдырды деген «Түп-тұқианнан өзіме шейін» атты кітабы ғылыми ортада дерек ретінде қолдау таппағандығын айта кеткіміз келеді.

Өлкетанушы Дәулетжан Байдалиев «Жолбарысқамал: Аңыз Бен Ақиқат» атты мақаласында жердің табиғаты, қазақ жасақтарын орналастыруға ыңғайлылығы, өзара кимыл үйлестіруге қолайлылығы Жуалы жеріндегі Жолбарысқамалды Жолбарыс хан 1733-1734 жылдары мекен еткенін [18] жазады. Әрі қарай Ұ.Доспанбетовтың еңбегіне сүйеніп Жолбарыс хан салық төлеуші өзбек ақсүйектерінің сөз ұстарлары әкелген шараптан ішіп, уланып өлгенін айтады [19; 249]. Дәулетжан Байдалиевтың жазушы Ә.Бақтиярұлының жазуы бойынша келтірген мына бір мәліметі назар аударарлықтан бұрын күмән тудырарлықтар қатарында. Ол былай деп жазады: «Ақтабан шұбырындының үркіншілік жылдарында Төле би бастаған Ұлы жүздің біраз тайпалары Өзбекстан, Қарақалпақстан жеріне өтіп кетеді де, Ташкент жаудан азат етілген соң атажұртқа қайта оралады. Бұл кезде Ұлы жүздің қаласы Ташкентті және оның төңірегін Жолбарыс хан иемденіп алады. Бұған төзбеген Төле би Жолбарыс ханнан қаланы қайта тартып алады. Осы соғыста ол ауыр жараланып, сол жарақаттан қайтыс болады. Төле би оны кешегі ата жауым демей, ханды құрметпен Түркістанға апарып жерлейді» [18]. Жоғарыда келтірілген мәліметтерде

Жолбарыс хан «пышаққа түскен», «уланған», «жараланып, жарақаттан» қайтыс болған. Ал, қастандық жасаушылардың қатарында әртүрлі адамдардың айтылуы ақпараттың сенімділігіне күдікті арттыра түседі.

“Русский архив” журналының 1888 жылғы 3-ші кітабында 1741-1742 жылдары орыс көпестері Арасланов пен Юсуповтың Ташкентке сауда жасай барғандағы сапарнамалық естеліктері жарияланған. Авторлар былай деп көрсетеді: “ Несколько лет тому назад Юлбарса “не стало не знаем убит, не знаем выгнан вон от тутошних сартов. В этом темном деле главную роль играл Кусек бек, который и завладел Ташкентом». Жолбарыс ханның өлімі біраз тарихи зерттеулерде баяндалады, бірақ оны нақты өлтіргендердің аты белгісіз болатын [20]. Жоғарыдағы орыс деректері ол сұраққа жауап болып табылмаса да, күдіктілер қатарын арттырып тұр.

Көзі тірісінде ешкімге тырнағы батпаған, кеңпейіл де кешірімпаз хан небәрі 49 жасында өмірден өтті. Осылайша кемеңгер Төле бидің оң қолы болып, қазақтың Ұлы жүзін бейбіт те, мамыра-жай тұрмысқа жеткізу жолында бүкіл өмірін сарп еткен Жолбарыс хан да бакилық болды. Оның орнына Ташкенттің ұлысбегі болып Төле би тағайындалды. Орыс тарихшысы А.Левшин өзінің қазақтар туралы тарихи еңбегінде Жолбарыс хан қайтыс болған соң Төле бидің Ташкентті алты жыл бойы үздіксіз билегенін айтады. Жалпы хандар өз орталықтарынан тыс жаққа шыққанда, оларды «дятьки», яғни, хандардың сеніміне енген адамдар басқарды. Ташкентте Жолбарыс хан тұсында мұндай адам Төле би болғаны белгілі. «Большой Орды знатнейший кайсаченин Тюля бий, который в Ташкенте больше хана владельцем почитается» [20; 147].

Жолбарыс хан қайтыс болғанан соң Түркістан қаласында жерленді. 1866 жылы тамыз айының соңғы аптасында бір апта Түркістанның көрікті орындарымен танысқан А.К.Гейнстің күнделігінде Абылай мен Жолбарыс бейіттері туралы мәліметтер бар. «Недалеко от Аблая похоронена другая историческая личность, хан Большой орды Юлбарс. Кажется, он поддался России одновременно с Аблаем. Императрица Анна Иоанновна дала ему грамоту на подданство, которая и находится в общем собрании законов. Могила Юлбарса закрыта резною деревянною решеткою. Около, на глиняном пьедестале навалена целая куча голов ovis argali с огромными рогами. Это, по словам мулл, дар, приносимый киргизами, приходящими молиться к могиле Юлбарса» [22]. Осы сипаттамаға қарағанда Ұлы жүздің ханы болған Жолбарыстың моласы Абылай қабіріне жақын орналасқан және ағаш пәнжарамен қоршалып, үстіне Жолбарыс ханға дұға қылуға келген адамдардың әкелген үлкен мүйізді архар бас сүйектері жиналып қалған. Қазіргі таңда Жолбарыс хан бейітінің басында болған архар бас сүйектері мен бейіт үстіне жабылған жолбарыс терісі «Әзірет Сұлтан» қорық-музейінің қорынан орын алған.

Жолбарыс ханға берілген сипаттамаларда оның жұмсақ мінезді болғаны айтылады. Бәлкім мұндай бағалау оның жоңғар, орта азиялық хандықтар, ресеймен жүргізген саясатынан себеп іздеуден туған болар. Қалай дегенмен де, оның барлық іс-әрекеті қазақ мемлекетінің құрылу, даму кезеңдерінде зор маңызға ие болғаны талас тудырмайды. Жолбарыс хан Абдоллаұлы тарихқа XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы тәуелсіз билеушілердің бірі ретінде енді. Біз бұл мақаламызды жаза отырып, Жолбарыс хан бейнесінде төрт ғасырға жуық өмір сүрген, Керей мен Жәнібектен бастау алатын Қазақ хандығының маңызын тарихи тұлғаларымыз жасаған үлкен тарихпен байланыста, ұлы даланың ұлы тұлғаларын дәріптеу арқылы көрсетуге тырыстық.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlıdır.

Etik Kurul Beyanı

Araştırmamız özgün bir çalışmadır ve etik kurul onayı gerektirmemektedir.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР / КАУНАҚСА

- Назарбаев Н. (2015). Біз – Ұлы дала мұрагерлеріміз!, Қазақ үні, N37 (691), 15 қыркүйек, жыл. / Nazarbayev N. (2015). We are the heirs of the Great Steppe!, Kazakh Uni, N37 (691), September 15.
- Арғынбаев Х.; Мұқанов М. & Востров В. (2000). Қазақ шежіресі хақында. - Алматы: Атамұра, 464 б. / Arghynbaev, X.; Mukanov, M. & Vostrov V. (2000). About the Kazakh Genealogy. - Almaty: Atamura, 464p.

- Қазақ хандары. Энциклопедиялық анықтамалық жинақ. - Алматы: “Қазығұрт” баспасы. – 2015. - 224 б. / Kazakh Khans (2015). Encyclopedic Reference Collection. Almaty: Kazygurt Publishing House, 224p.
- Ерофеева И. В. (1997). Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г. Алматы). -Алматы. / Erofeeva I. V. (1997). Kazakh khans and khan dynasties in the XVIII - middle of the XIX centuries. // Culture and History of Central Asia and Kazakhstan: Problems and Prospects for Research. Materials for the Summer University of History and Culture of Central Asia and Kazakhstan, August 4-23, Almaty.
- Түркістанда жерленген хандар мен сұлтандар, (2019). Алматы; “Золотая книга” ЖШС, 176 б. / Khans and Sultans Buried in Turkestan, (2019). Almaty; “Golden Book” LLP, 176 p.
- Оловинцев, А. Г. (2010). Табулдин Г.Ж. Чингизиды: династии и эпохи. Астана, 370 с. / Olovintsev, A.G. (2010). Tabuldin GJ Genghis Khan: Dynasties and Epochs. Astana, 370 p.
- Түркістан – руханият бесігі (2019). Нұр-Сұлтан: Нурнама. KZ, 504 б. / Turkestan is the Cradle of Spirituality (2019). Nur-Sultan: Nurnama. KZ, 504 p.
- Омарбеков Т. Жолбарыс хан (2015). Ана тілі. 04 маусым, 2015. / Omarbekov, T. Zholbarys Khan (2015). Mother Tongue. June 04, 2015.
- Миразов Мухитханның жеке архивынан / From the Personal Archive of Mirazov Mukhitkhan. kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ-Жоңғар_соғысы. / kk.wikipedia.org/wiki/Kazakh-Dzungarian_war.
- Мағауин М. (1995). *Қазақ тарихының әлпінесі*. Алматы. / Magauin M. (1995). *Alphabet of Kazakh History*. Almaty.
- Пищулина, К.А. (1997). Казахское ханство в XV в. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в 5 томах. Т.2. Алматы. / Pishchulina, K. A. (1997). Kazakh Khanate in the XV Century. History of Kazakhstan from Ancient Times to Our Days in 5 Volumes. Т. 2. Almaty.
- Ерофеева, И. В. (2007). События и люди Казахской степи // Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы. / Erofeeva, I.V. (2007). Events and People of the Kazakh Steppe // Scientific Knowledge and Mythology in Modern HistorioGraphy of Kazakhstan. Almaty.
- Султанов, Т. И. (2001). Поднятые на белой кошме. Потомки Чингисхана. Алматы. / Sultanov, T.I. (2001). Raised on a White Koshme. Descendants of Genghis Khan. Almaty.
- Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века / История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.6. - Алматы, 2007. / Travel Diaries and Business Notes On Trips to The Southern Kazakh Steppes. XVIII-XIX века / История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Vol.6. – Almaty.
- Абылай хан (2013). *Көкшетау: “Әрекет”*. 461б. / Abylai, Khan (2013). *Kokshetau: “Action”*. 461p.
- Тауасарұлы, Қ. (1993). Түп-түқианнан өзіме шейін. Алматы: «Жалын», 416 б. / Tauasarovich, K. (1993). From the Bottom of my Heart to Myself. Almaty: "Zhalyn", 416 p.
- Доспанбетов, Ұ. (2016). *Абылайдың ақ туы*. Алматы, 249 б. / Dospanbetov, U. (2016). Ablai's White Flag is Almaty. 249 p.
- Байдалиев, Д. (2018). Жолбарысқамал: Аңыз Бен Ақиқат // Ақ жол. 04 қазан, 2018 жыл. / Baydaliyev, D. (2018). Tiger: Legend and Truth // White Road. October 4, 2018.
- Тоқтабай, А. (2012). Төле би туралы тың деректер // Егемен Қазақстан. 10 қыркүйек, 2012 жыл. / Toktabay, A. (2012). New Facts About Tole bi // Egemen Kazakhstan. September 10, 2012.
- Тамыры терең Түркістан (2018). – Нұр-Сұлтан: Нурнама. KZ, 308 б. Әулетжан. / Deep-Rooted Turkestan (2018). Nur-Sultan: Nurnama. KZ. - 308 p.
- Гейнс, А. К. (2014). Путешествие по Киргизским степям. Путешествие в Туркестан. 2 тома. - Москва: Изд-во В. Секачев, 2014. - 1132с. / Gaines A. K. (2014). Journey Through the Kyrgyz Steppes. Journey to Turkestan. Volume 2. - Moscow: Izd-vo V. Sekachev. 1132 p.

EKLER**Görsel 1:** Hoca Ahmed Yesevi'nin Türbesindeki İlbars Han'ın Türbesine Yerleştirilen Argali Koyununun Boynuzları

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Жолбарыс хан кабіріне қойылған арқар мүйіздері

Görsel 2: Müze'de bulunan Kaplan Han'ın Mezarındaki Kaplan Derisi

Қорық-музей қорындағы Жолбарыс хан кабіріне қойылған жолбарыс терісі